

ИСМАИЛОВА Д.Н.

К.Тыныстанов ат. БМУ

КОНТЕКСТТИК АНТОНИМДЕРДИН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ

Макалада синонимдердин текстте карама-каршы коюлушу, контексттик антонимдердин туруктуу сөз айкаштарында орун алышы жөнүндө кеп козголдугу.

Контексттик антонимдерге арналган атайын изилдөөлөрдү кыргыз тил илиминде гана эмес, жалпы эле түркологияда жана орус тилилиминде да учурата албайбыз. Окуу китептеринде жана айрым изилдөөлөрдө контексттик антонимдер антонимдердин карама-каршылык деңгээл-даражасы боюнча бөлүнүшүнүн бир түрү экендиги, алар белгилүү бир контекстте жаралып, андан сырткары алганда өздөрүнүн антонимдик касиетин жоготору, нагыз антонимдерге караганда көп, кеңири колдонулары тууралуу кыскача маалымат берүү менен гана чектелип келет. Үстүнөн караганда, контексттик антонимдер анча олуттуу эмес, жеңил-желпи маселедей, андыктан аларды атайын изилдөөгө алуунун эч деле зарылдыгы жоктой сезилгени менен, чындыгында, контексттик антонимдердин табият-маңызы, өзгөчөлүгү, жаралыш себептери, колдонулуш моделдери менен жыштыгы, алкагы, өз ара бөлүнүшү ж.б. ушул өңдүү маселелер өз алдынча атайын изилдөөнү талап кылган проблемага кирерине ынанабыз.

Контексттик антонимдерди иликтөө маселеси өтө кеңири. Бирок биздин мүмкүнчүлүгүбүз чектелүү болгондугуна байланыштуу, синонимдердин ар кандай кепте карама-каршы коюлушу жана туруктуу сөз айкаштарындагы антонимдер жөнүндө кеп козгомокчубуз.

Синонимдердин кепте карама-каршы коюлушун көп эле кездештирип жүрөбүз, мындай стилдик фигура мурдатан эле оозеки элдик чыгармачылыкта, анын ичинде макал-лакаптарда, туруктуу сөз айкаштарында колдонулуп келгендигин төмөндөгү мисалдар ырастайт: **Тешик жыргыкка күлөт;** *Жыгылган оогонго күлөт;* **Ургандан жаңсаган жаман;** *Душман сырттан жылмаят, ичтен кубанат;* *Жашында калжың болсоң, карыганда мылжың болосуң;* **Өңдү көрсө, жүз таят;** *Азайып, көп күнөө;* **Доо карыбайт, аса чирибейт;** *Чоң үйдөгү күлсө, кичи үйдөгү ырсаят* ж.б. Мында асты сызылган антонимдер бири-бирине каршылашат да, негизинен, ушул контексттеги калыбынан жазбай колдонулат, контексттен сырткары алганда, чыныгы абалына – синонимдерге кайтып келип, антонимдик касиеттен ажырап калышат, ошондуктан биз аларды шарттуу түрдө контексттик антонимдердин өзгөчө түрү катары кароону, төмөндө бул маселенин айрым жактарына назар бура кетүүнү туура таптык.

Арийне, синонимдер менен антонимдердин өз ара катышы, антонимдердин синонимдик түгөйлөрү жөнүндөгү маселе – бул өз алдынча атайын иликтөөнү талап кылган олуттуу проблема, ошондуктан биз бул жерде болгону синонимдер текстте эмне үчүн карама-каршы коюлат, бул жагдай кандай себептер менен шартталат деген суроонун тегерегинде гана кыскача кеп козгогубуз келет. Синонимдерди каршы коюунун негизги өбөлгө-себеби алардын өздөрүндөгү семантикалык жана

стилистикалык айырмачылыкта жатат [2, 114], тилде семантикалык да стилистикалык жактан бири-бирине толук дал келген, бири экинчисине опокшош синонимдер жашабастыгы белгилүү, дал ушул айырмачылык, дал келбестик аларды каршы коюуга өбөлгө түзөт. Бирок антонимдик карама-каршы коюу менен синонимдик карама-каршы коюунун ортосунда төмөнкүдөй айырмачылык да бар: «антонимдерде карама-каршы түшүнүктөр каршы коюлса, же карама-каршылык табиятынан (жетесинен) карама-каршы эки башка түшүнүктүн (өзөктүн) ичинде болот» [2, 113].

Ошентип, каршы коюу айырмачылыктын аралыгына, деңгээлине барып такалат, бир тектин эки четинде жайгашкан карама-каршы тараптардын

Схемадагы *жакшы – жаман, жакшы – начар, түзүк – жаман, түзүк – начар* деген нагыз антонимдик түгөйлөрдүн, *жакшы – түзүк, начар – жаман* деген контексттик антонимдер түгөйлөрүнүн ортолорундагы аралыкты салыштырып көрсөк эле ынанабыз. Ал эми айырмачылык аралыгынын кыскарышы буга байланыштуу бири - бирине жакындашы боюнча начар сөзүн мисалга тартсак эле жетиштүү болобу деп ойлойбуз: *начар*, демек, *жакшы эмес*, ушул эле маалда *түзүк* да эмес, бирок *жаман* да эмес. Көрүнүп тургандай, начар менен жамандын ортосундагы аралык кыскарып, карама-каршылык алсызданат да, начар жаманга өтө жакындап келет, белгилүү бир чектен өткөндөн кийин жамандын өзүнө айланып кетиши да ыктымал.

Айта кетчү жагдай: бул жерде

ортосундагы аралык канчалык кыскарган сайын, алар бири-бирине жакындашып, бири экинчисине айланып кетүү мүмкүнчүлүгү түзүлө берет. Маселен, касиет-сапат тегинин акыркы чектерин туюндурган *жакшы – жаман* антонимдерин алсак, биз *Түзүк, бирок мен сени жакшы жооп береби деп ойлогом; Жаман деле эмес, сенин жообуң начар болуп калды* деген өңдүү карама-каршы маанидеги сүйлөмдөрдү көп эле колдонобуз, мындай кырдаалда *түзүк – жакшы, жаман – начар* синонимдик түгөйлөр бири-бирине карама-каршы мааниде колдонулуп жаткандыгы да айкын эле билинип турат. Бул жагдай, жогоруда белгилеп өткөнүбүздөй, айырмачылык аралыгына байланыштуу болот, муну схема аркылуу берүүгө аракеттенели:

аралыктын жакындашына каршы келген аралыктын узарышы деген маселе да орун алган, мындай кырдаалда айырмачылык аралыгы канчалык узарган сайын, каршы тараптар бири экинчисине ошончолук алыстап, карама-каршылыктын күчү арта берет.

Синонимдерди карама-каршы коюу бир гана элдик оозеки чыгармаларында учурабайт, мындай стилдик ык-амал кубулуштардагы ички карама-каршылыкты, каармандардын жан дүйнөсүндө болуп жаткан уйгу-туйгуну, психологиялык чайналууларды таамай, ишенимдүү берүү үчүн бүгүнкү күндө деле сүрөткерлер тарабынан колдонулуп жүргөндүгүн, бирок мындайча карама-каршы коюунун сыры оңой эле ачыла койбостугун, муну так ачуу, аныктоо үчүн көбүнчө ошол чыгарманын идеялык мазмунуна

кайрылууга туура келерин илим доктору А.Ормонбекова бир кыйла ишенимдүү далилдеп көрсөткөн [2, 113-157] б. Сөзүбүз кургак болбос үчүн мисал келтире кетели: 1. *Кандайдыр бир нерседен күмөн санап, негедир чочулаган. Корккон. Соо баргандан корккон* (Б.У.) 2. *Ооба, бүгүн келмек. Эмне келбей калабы? Айтпай калыптыр. Өкүндү. Уй июнь айында качса, мартта тууп берерин айтпай калыптыр. Ушунчалык өкүндү. Айтып койсо болмок. Какшаса болмок* (Б.У.) 3. *Бирок ошондо Узак аганын жүрөгүн мыкчып, артыкбаши бир ооз сүйлөтпөй, «бурчка» такаган башка бир зордуктуу чындык бар экенин мен таптакыр сезбептирмин, капарыма да келбептир* (К.А.) 4. *А бирок ушул адабий полемиканын ар жагында капсалаңдуу, ал турмак коркунучтуу «иштер» жатканын кайдан билели.* (К.А.)

5. *Эсебин таппай дал болдум,*

Энине батпай кан жолдун,

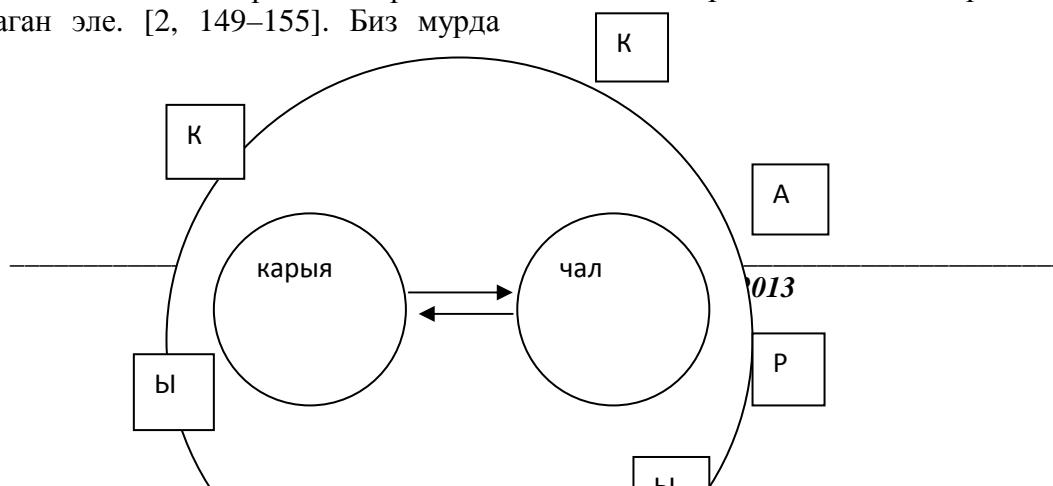
Пайгамбар жашы жакшы экен,

Карыя элем, чал болдум (К.Б.)

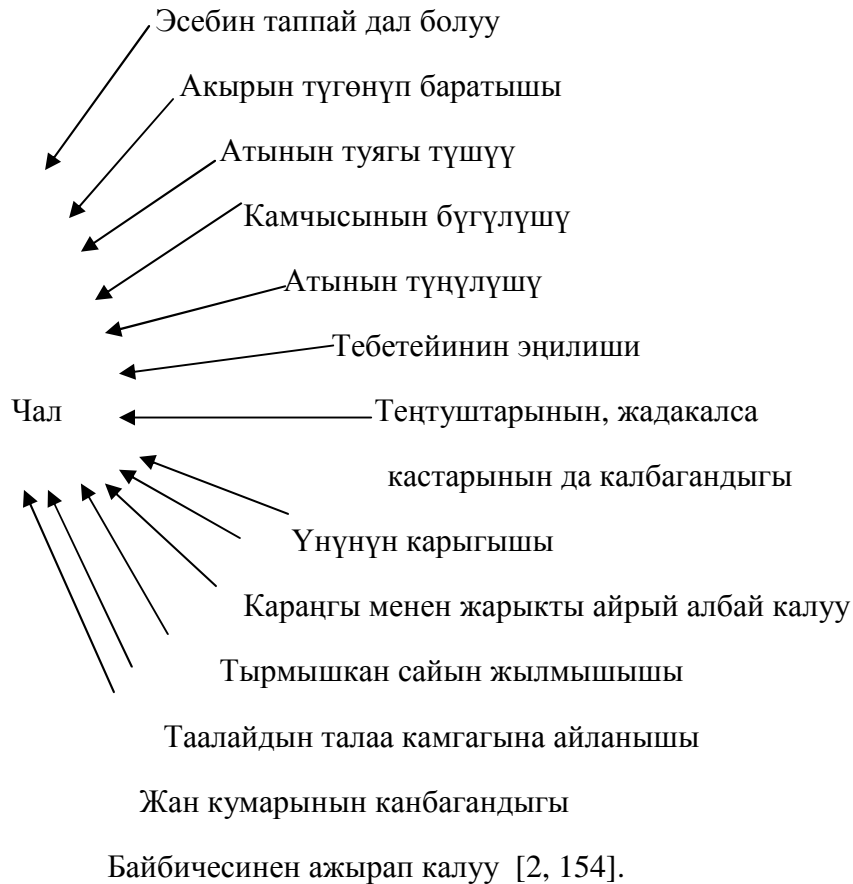
Келтирилген мисалдардын ичинен акыркысына талдоо жүргүзүп көрөлү. Таланттуу акын К.Белековдун «Аксакалдын айтканы» көлөмдүү ырында (65 саптан турат) учураган *карыя* – *чал* карама-каршы коюусунун көркөм-поэтикалык функциясын өз кезегинде илим доктору А.Ормонбекова жеткиликтүү ачып берип, окумуштуу аталган ырды кыргыз элинде эзелтен бери келаткан карылык темасын кандайдыр бир деңгээлде жыйынтыктаган, көркөмдүк жагынан жаңы бийиктикке көтөргөн чыгарма деп баалаган эле. [2, 149–155]. Биз мурда

айтылгандарды кайрадан кайталап отурбай, аны башка өңүттөн кароого далалат кылалы. Адегенде эле бүтүндөй ырдын өзөгүн түзгөн **карыя элем, чал болдум** деген сапта (деги эле бүтүндөй ырда) кандай ички карама-каршылык бар деген суроо туулбай койбойт. Бул ички карама-каршылыкты мындайча келтирүү абзел: эңсеп, көксөөнүн өчпөстүгү аны ишке ашырууга мүмкүнчүлүктүн, күч–кубаттын жоктугу. Дал ушул өзгөлөргө анча андала бербеген, бир гана ошол карынын өзү жон териси менен сезе билген, сезмек турсун ошонун өзүнө айланып кеткен, көкүрөк, көөдөндү көктү эңсетип, бирок ошол көксөө менен эңсөөнү жүзөгө ашырчу мүмкүнчүлүктөрдөн, күч-кубаттан тумтак ажыратып салган какжыраган карылыктын трагедия-шору көз алдыбызга бажырая тартылып, бир селт эттирип алат. Бул – бир.

Экинчиден, экөө тең «адамдын жаш-курагы» деген семантикалык топко таандык болгон, ошондой эле «көп жашаган, улгайган адам» деген бирдей эле маанини туюндурган *карыя* – *чал* синонимдеринде кандай карама-каршылык бар, ал карама-каршылык ушул эле ырда пайда болдубу же мурда эле бар беле деген суроо да жаралат. Бул жаатта алганда, маселе карылык деңгээлине барып такалат: карыя менен чал - экөө тең эле жалпы жонунан «карып калгандык, жашы өтүп кеткендик, улгайгандык» деген маанини туюндурган «карылык» семантикалык тобунун (айланасынын) ичинде жайгашат, бирок дал ушул карылыктын деңгээли боюнча экинчисинен айырмаланат, бул абалды схема түрүндө төмөндөгүдөй кылып берсек болот

Схемада айкын болуп тургандай, *чал* сөзүндө карылыктын деңгээли жогору, ошон үчүн ал карылыкка жакын жайгашкан, ал эми *карыя чал* жеткен «артыкчылыктардын», белгилердин көбүнө али жетише элек, андай «артыкчылык», белгилерге төмөнкүлөр кирет:

Демек, объективдүү чындыктагы карыя менен чалдын ортосунда айырмачылык, т.а., реалдуу карама-каршылык жатат: бирөө (чал) жогорку белгилерге ээ болсо, экинчиси (карыя) аларга азырынча жете элек; жетүү, негизинен, оң бааланары, жетпөө терс бааланары белгилүү, бул жерде тескерисинче жетпөө – оң, жетүү – терс баага ээ болот, анткени турмуштун өзүндө ушундай, т.а., карыя азырынча күч-кубаттан тая элек, чал жеткен жогорудагы «артыкчылыктарга» жете элек. Ал эми *карыя – чал* сөздөрү карылыктын ар кандай деңгээлин чагылдырат, дал ушул карылык деңгээлин чагылдыруу боюнча айырмачылык алардын (*карыя – чал*) маанилерине таасир этип, семантикалык жылышка, өзгөрүүгө алып келген, демек, буларды семантикалык синонимдер катары кароо жөн, ал эми семантикалык айырмачылык, а кезегинде, *карыя – чал* синонимдерине эки башка эмоциялык-баалоочу түс берип, натыйжада, *карыя – чал* синонимдери семантикалык да, стилистикалык да бөтөнчөлүккө ээ болуп калган. Бул жагынан алганда, илимпоз А.Ормонбекованын төмөнкү пикири чындыкка толук дал келет: «... **чал** сөзү өзүнүн лексикалык мааниси менен катар ушул эле лексикалык маанинин негизинде жаралган эмоционалдык-стилистикалык мааниге да ээ. Биринчиден, ал жөн гана «көп жашаган, улгайган адам» дегенди билдирбейт, муну менен катар «ал– күчтөн тайыган» деген маанини да кошумчалайт, демек, чал менен көп жашаган, улгайган адамдын

ортосунда семантикалык ажырым жатат. Экинчиден, ушул семантикалык ажырымдан улам ал эмоционалдык-нарктагыч мааниге да ээ болгон, бул сөз сүйлөшүү жана көркөм стилде бирде оң эмоцияны, бирде терс эмоцияны билдирип, буга ылайык оң же терс бааланат... Бирок оозеки кепте ал көбүнчө терс бааланат, кары адамга жактырбоо, кыжырдануу сезими менен кайрылганда, негизинен, чал сөзү колдонулат: **Чал болуп калган кезимде жолуккан: Эмне, чал болуп калгансыңбы? Какжыраган жаман чал!** ж.б. Үчүнчүдөн, чал сөзү стилдик жактан алганда, оозеки сүйлөшүү жана көркөм стилге гана таандык болуп саналат [2, 156-157].

Ошентип, *карыя–чал* синонимде-риндеги айырмачылык акын К.Белековдун ырына чейин эле жашап келген, бирок ошол айырмачылык мынчалык деңгээлде көркөм ой жүгүртүүнүн бутасына айлана алган эмес. Муну кыргыз профессионал сүрөткерлеринин ичинен К.Белеков колго алып отурат, бирок мындан акын *карыя – чал* сөздөрүндөгү семантика-стилистикалык бөтөнчөлүктөрдү санактап көрсөтүп, бул сөздөрдүн маанилерин чечмелеп берүү менен чектелген деген пикир жаралууга тийиш эмес, эгер мындай болсо, анда акындын аталган ыры көркөм чыгарма катары кабыл алынмак да эмес. Кеп бул жерде акын *карыя–чал* сөздөрүн көркөм деталь катары пайдаланып, алардын ортосундагы айырмачылыкты көркөм сүрөттөө аркылуу карылыктын ички муңун, карама-каршылыгы менен трагедиясын ары таамай, элестүү ачып бергендикте, карылыктын көркөм сүрөтүн, образын биздин көз алдыбызга жандуу тартып бере алгандыгында жатат.

Акырында контексттик антоним-дер сөздөрдө гана эмес, туруктуу сөз айкаштарында да кыйла эле кездешерин белгилеп кетүү абзел. Бул маселе жөнүндө өз кезегинде илим доктору, профессор Р.Эгембердиев да атайын сөз кылып, андай антонимдерди «сүйлөм менен коштолуучу (контексттик) антоним - фразеологизмдер» деп атаган эле. (Р.Эгембердиев, 106). Арийне, мындай антонимдердин негизги белгиси – контекстке көз карандылыгы, белгилүү бир контексттен тышкары алганда, антонимдик касиетинен ажырап калгандыгы. Биз окумуштуу тарабынан келтирилген төмөндөгү эки мисалга ушул өнүткөн талдоо жүргүзүп көрөлү: 1) *Ошол ойсоктогон жел таман силердин айылдан, биздин Айымканды ага теңебегиле, ал – биздин кадырман аялдарыбыздын ичиндеги жабуулуу кара инген* (Т.С.). 2) *Айткандарынын бирин да аткарбады, убадасына турбайт экен, көңүлүм калды* (К.К.). *Азыркы ишкерлердин ичинен мыкты-лары да бар экен. Жасаган иштерин угуп отуруп сөөгүм агарды* («Ж.О.»).

Биринчи мисалдагы *жел таман* төмөнкүдөй маанилерди туюндуруп, көп маанилүү фразеологизмге кирет: 1) көп баскан, бир жерде тура албаган, кыдырып, желип-желип эле басып жүргөндү жакшы көргөн; 2) туруксуз, шайкелең (көбүнчө аялдарга карата айтылат). Жогорку сүйлөмдө экинчи маанисинде колдонулуп, «токтоо, көтөрүмдүү, текебери жок, кадырман» маанисин туюндурган жана аялдарга карата колдонулган *жабуулуу кара иңген* фразеологизмине антонимдеш болуп калды. Экинчи мисалда болсо *сөөгү агаруу* фразеологизми көп мааниге ээ: 1) семирүү, эттенүү, эс алуу, тыныгуу; 2) ыразы болуу. Демек, *сөөгү агаруу* фразеологизми дал ушул экинчи маанисинде көңүлү калуу («нааразы болуу, иренжип, жаман көрүп калуу») фразеологизми менен антонимдик катышты түзүп отурат.

Жогоруда айтылгандардан улам, контексттик антоним-фразеологизм-дердин пайда болуш себеби айрым фразеологизмдердин көп маанилүүлүгүндө жатат деген тыянакка келсек болот, ушундай эле пикирди профессор Р.Эгембердиев да айтып, мындай фразеологизмдерге төмөнкүлөрдү келтирет: *Ала жипти аттабаган* (бирөөнүн мүлкүнө

зыян келтирбей жүргөн, ак ниет киши) – *колу туткак* (бирөөнүн мүлкүн билдирбей ала койгон, уурулук кыла койгон киши); *аягы сай таппаган* (ар жерде жүргөн) – *орун-очогу бар* (отурукташкан); *ак көрпө жайыл* (кең пейил, берешен, март) – *ичи тар* (өзүнөн башкага эч нерсе ыраа көрбөгөн); *чырагына май тамызуу* (бирөөнүн ишинин оң болушуна жардам берүү) – *бут тосуу* (бирөөнүн жүрүп жаткан ишине тоскоолдук кылуу); *аяк бошотор* (үй-бүлөдө эч эмгек кылбастан, бекер тамак ичип гана жүргөн бир мүчөсү) – *аш катык* (бир үйдүн ишке жарамдуу мыкты бүлөсү ж.б. [4, 107-108].

Арийне, фразеологизмдерди антонимдештиги боюнча бөлүштүрүү – бул өзүнчө, атайын иликтөөнү талап кылган олуттуу маселелердин бири, андыктан биз жогоруда максатыбызга жараша алар жөнүндө кыскача гана маалымат бере кетүүнү тура таптык. Ошондой эле профессор Р.Эгембердиевдин пикири да төмөнкүдөй тактоо, толуктоолорго муктажбы деп ойлойбуз. Биринчиден, белгилүү контекстте гана карама-каршы мааниде колдонулуп, ал контексттен тышкары турганда, мындай маанисинен тумтак ажырап калган нагыз контексттик антоним-фразеологизмдер учурайбы – бул орчундуу суроо илимпоздун көз жаздымында калгандыгы байкалат. Экинчиден, окумуштуунун: «Өз алдынча турганда антонимдик касиети анчалык байкалбаган, бирок алар, негизинен, туюндурган мааниси боюнча бири-бирине кайчы (карама-каршы) фразеологизмдер тилибизде арбын учурайт» деген пикириндеги ойлор бири экинчисине кайчы келип калгандай туюлат, т.а., өз алдынча турганда антонимдик касиети анча байкалбаса, бирок ушул эле маалда туюндурган мааниси боюнча бири- бирине кайчы (карама-каршы) келип турса – бул ойлор тактоону талап кылары бышык, же биринчиси, же экинчиси калышы керек. Үчүнчүдөн, өзүнүн табияты жагынан толук эмес антоним-фразеологизмдерге кирүүчү *кабыргасы ката элек – тиши кагып калган; кырды бычак – жан кыйышпас; көзү тирүү – жүүнү бош; мурдуна бок сүйкөсө билбеген – кумурсканын улутунганын сезген* ж.б. ушул сыяктуу контексттен тышкары турганда деле карама-каршы экендиги айкын болуп турган фразеологизмдерди деле эмненин негизинде контексттик фразеологизмдер катары карагандыгы түшүнүксүз.

Биздин жогорудагы айткан пикирибиз профессор Р.Эгембердиевдин кеп болуп жаткан маселеге анча көзү жете бербегендигин таптакыр ырастай албайт, тескерисинче, фразеологизм-дердин табиятынын татаалдыгын, объективдүү чындыкта, т.а., тилдин өзүндө карама-каршы процесс жүрүп жаткандыгын (айрым фразеологизмдер бир карасаң толук антонимдеш фразеологизмге, бир карасаң контексттик антоним-фразеологизмдерге жакындашып кетет), демек, маселени бир жактуу чечүүгө мүмкүн эместигин, ошондой эле айрым контексттик антоним-фразеологизмдер тилдик фразеологизмдерге өтүп баратканын туя билгендигин айкындап турат. Демек, кеп окумуштуу тарабынан кыйытылган ушул ойлорду, маселелерди келечекте дагы тереңдетип иштеп, автордун оюн улантууда, өнүктүрүүдө жатат.

Адабияттар:

1. Давлетов С.А. Антонимдер жөнүндө. /Китепте: С.А. Давлетов. Кыргыз тилинин урунттуу маселелери, 3-китеп.- Каракол, 2011.

2. Ормонбекова Д. Тилдик кубулуш-тарды лингвопоэтикалык аспектиде изилдөө. – Бишкек, 2010.
3. Усубалиев Б.Ш. Антонимдер жана аларды окутуу.- Фрунзе, 1987.
4. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер.–Б.: БГУ, 2007.